

**ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ:
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ СТВОРЕННЯМ ТА
ФУНКЦІОНУВАННЯМ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ
«КАРМЕЛЮКОВЕ ПОДІЛЛЯ»**

Косаківський В. А.,

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

м. Вінниця, Україна, arhkos@mail.ru

Рудь В. С.,

Інститут археології Національної Академії Наук України, м. Київ, Україна.

Косаківський В. А.,

Рудь В. С.

**ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ:
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ СТВОРЕННЯМ ТА
ФУНКЦІОНУВАННЯМ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ
«КАРМЕЛЮКОВЕ ПОДІЛЛЯ»**

У статті йдеться про різночасові пам'ятки археології на які багата земля Чечельницького району. Особливу увагу звернуто на поселення епохи енеоліту. Саме на цих землях виділена чечельницька локально-хронологічна група пам'яток трипільської культури.

Чечельницький район, на значній території якого нині функціонує Національний природний парк «Кармелюкове Поділля», багатий археологічними пам'ятками, хоча в археологічному відношенні він є одним із малодосліджених куточків Вінниччини [11; 12].

Вперше територія Чечельницького району заселяється первісними людьми в добу *пізнього палеоліту*. В ході досліджень протягом 1972 та 1973 рр. археологічною експедицією під керівництвом В. Н. Станко проведено пошуки пам'яток кам'яного віку в північних районах Одеської та на півдні Вінницької областей. Цією експедицією в басейні р. Бритавки (правої притоки р. Савранки) відкрито чотири пізньопалеолітичні стоянки: Червона Гребля

Чечельницького район}- Середенний Горб, Івашкове VI, Івашкове поле біля с. Івашкове Кодимського району Одеської області. Неподалік від стоянки біля с. Червона Гребля' виявлено невелике пізньопалеолітичне місцезнаходження Червона Гребля I. [27 с. 144-147] У 1973-1976 рр. досліджено стоянку Івашкове VI. З 1976 р. розпочато дослідження стоянки Середенний Горб, а в 1985 р. поряд відкрито стоянку Ліски, яку і було досліджено в 1985 і 1987 рр. [28 с. 5-6]

Стоянка Червона Гребля розташована за 300 м західніше однойменного села, на мису, який піднімається над колгоспним ставком [27, с. 146]. На розорюваній поверхні зібрано 730 крем'яних виробів - нуклеусів, сколів, відщепів, пластин, мікропластин, лусочок кременю, різцевих сколів

На південній околиці с. Червона Гребля, на схилах правого берега річки, за 200 м на південь від колгоспного ставу одеськими дослідниками зібрано 20 латинізованих пізньопалеолітичних крем'яних знарядь праці. Тут наявні кінцевий скребок, відщеп, пластинка з ретушшю, пластини-мікропластини, відщепи та відходи виробництва. Це археологічне місцезнаходження названо Червона Гребля I [27, с. 146-147].

Матеріали Червоної Греблі з яскравим мікроінвентарем, скребками на укорочених пластинах, боковими та потрійними різцями, часто з плоскими різцевими сколами, датовані фіналом палеолітичного часу (22-10 тис. р. тому) [28, с. 11,55].

Стародавні люди масово розпочали заселяти територію Чечельницького району в добу енеоліту (мідно-кам'яного віку), датованого кінцем VI - початок III тис. до н.е. В цей час тут проживали племена трипільської культури. На Чечельниччині нам відомі пам'ятки лише початку пізнього періоду цієї археологічної культури. Це поселення: Чечельник, Білий Камінь, Стратіївка, Луги, Жабокричка, Кривецьке, Анютине в ур. Вишенька [13, с. 109].

В смт. Чечельник поселення розташоване на лівому березі р. Савранки, на південному схилі пагорба. З північно-східного боку протікає невеликий струмок, що впадає в р. Савранку, із заходу територія колишнього поселення захищена глибоким ярмом, який простягається майже до річки [14. с. 97]. У Білому Каміні поселення частково заходить на територію села, в присілку Ситничке, що розкинувся на лівому березі р. Рогузки, та на полях сусідніх сіл Рогузка [23. с. 453] і П'ятківка [15, с. 54-55; 16. с. 55-56]. Біля с. Стратіївка поселення розташоване на захід від села, на невеликому підвищенні, що здіймається над долиною річки. Біля с. Луги поселення розташоване на північний захід від села, за 2 км від школи, на мису, утвореному двома струмками, які впадають в р. Савранку. В урочищі Вишенька трипільське поселення розташоване в долині невеликого потічка, впадаючого зліва в р. Бритавку (праву притоку р. Савранки), за 3 км на південь від смт. Чечельник та за 2 км на північний захід від с. Анютине [12. с. 89-90].

У 1983 р. під час будівельних робіт (розширення буряко-приймального пункту) місцевим цукровим заводом було пошкоджено частину трипільського поселення Чечельник [7, с. 277]. Тому у 1990 р. спільною експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею та Вінницького педінституту на поселенні досліджено залишки вцілілої площадки. У розкопі 17х9м, виявлено залишки трипільського житла розміром 16х6 м [17, с. 48,49,149].

У 1928 р. С. С. Гамченком та М. Д. Макаревичем проведено розкопки кількох площадок на поселенні Білий Камінь. Було закладено два розкопи, у яких досліджено залишки шести площадок [23. с. 453-475]. Перший - на території села, другий на полях с. Рогузки. Розвідками авторів цієї роботи у 2011-2014 рр. встановлено, що поселення Білий Камінь має площу не менш як 100 га. Це дає можливість нам зарахувати пам'ятку до рангу унікальних поселень-гігантів часів трипільської культури [15. с. 54-55; 16. с. 55-56].

На поселеннях трипільської культури в Стратіївці, Лугах, Жабокриччі, Тартаку (Кривецьке) та в ур. Вишенька (поблизу с. Анютине) розкопки не проводились. Однак тут також зібрано різноманітний речовий матеріал, як то: кераміку, пластику, знаряддя праці. Зокрема, лише на поселенні у Чечельнику зібрано 22 тисячі фрагментів кераміки, в тому числі: підйомний матеріал, що складається з бл. 10 тисяч самостійних фрагментів посуду та 12 тисяч фрагментів кераміки, які були виявлені в ході розкопок площадки №1. З цієї кількості реставровано та графічно реконструйовано понад 160 посудин. Під час розкопок 1928 р. на поселенні Білий Камінь було знайдено 193 цілих посудини та багато фрагментів. Авторами впродовж останніх років колекція із Білого Каменя поповнена ще значною кількістю фрагментів кераміки, окремими знаряддями праці та антропоморфною пластикою. В ході розвідок на інших поселеннях також виявлено чимало фрагментів кераміки, антропоморфну пластику, а також знаряддя праці. Керамічний комплекс усіх згаданих трипільських поселень поділяється на дві основні групи: столову і кухонну. У Чечельнику столова кераміка складає 99,5% а кухонна – 0,5 %.

Загальною рисою економічного розвитку трипільського населення Чечельницького району, як і інших регіонів лісостепової частини Правобережної України, є землеробсько-тваринницьке спрямування їх господарської діяльності. Результати палеоботанічного дослідження матеріалів з поселення Чечельник свідчать, що його мешканці висівали три сорти пшениці (двозернянку, однозернянку, м'яку), два сорти ячменю (плівчастий та голозерний), горох посівний, просо звичайне та віку ервілію [18, с 7-10]. Попереднє вивчення остеологічних та інших матеріалів вказує на активне розведення ВРХ, свиней і овець. На високому рівні розвитку у трипільців цього регіону було гончарство і ткацтво. Вивчення технології гончарного виробництва трипільців показало високий рівень знань та умінь, виявлених при виготовленні керамічної продукції. Дослідження орнаментів на посудинах проливає додаткове світло на ідеологічні уявлення трипільців, а також розповідає про багатство духовного світу та міфологію ранніх землеробів. В побут трипільців, як свідчать знахідки відбитків тканин на фрагментах кераміки у Чечельнику та Білому Камені, а також знахідки прясел для веретена та відтяжок для вертикального ткацького верстата, ввійшли тканини, виготовлені з вовни та рослинних волокон (конопель). З них вже могли шити полотняний одяг який, певно, витіснив одяг зі шкіри.

Підсумком дослідження трипільських старожитностей в даному регіоні стало виділення в середній течії Південного Бугу, в басейнах річок Дохни, Савранки, Кодими та в Буго-Дністровському міжріччі загалом, на початку пізнього етапу Трипільля Чечельницької локально-хронологічної групи пам'яток трипільської культури [19. с 48-49; 20. с. 43-45; 21, с. 181-189; 22. с. 17-123].

Епоха бронзи - наступний період стародавньої історії населення на території Чечельницького району. Бронзовий вік охоплює час приблизно від середини III тис. до н.е. до початку I тис. до н.е. У Чечельницькому районі відомо кілька пам'яток, що відносяться до пізнього періоду бронзового віку. Вони належать до Сабатинівської та Білогрудівської культур. Це два поселення біля с Червона Гребля та ґрунтовий могильник біля с Білий Камінь.

Перше поселення біля с Червона Гребля виявлене у 1964 р. В. І. Красковським та досліджене С. П. Смолянїною в 1973 р. Воно розташоване на південно-східній околиці села, на лівому і правому схилах балки, по якій проходить дорога до м. Кодими Одеської області [8. с 61]. Друге сабатинівське поселення відкрито в 1974 р. С. П. Смолянїною при обстеженні пізньопалеолітичної стоянки біля цього ж села. Воно розташоване за 300 м на захід від села, на правому березі річки Бритавки. правої притоки р. Савранки. Територія поселення інтенсивно розорюється, площа розповсюдження знахідок 250x400 м. В 1975 р. В. П. Ванчуговим та В. Г.

Кушніром на пам'ятці було закладено шурф 1,5x3 м. Пам'ятка виявилась багатошаровою. Другий шар пам'ятки дослідниками визначено часом сабатинівської культури [5, с 119.123].

Назва культури походить від дослідженого на Південному Бузі верхнього шару на поселенні Сабатинівка. Хронологічні рамки цієї культури- XVI-XIII ст. до н.е. Територія Чечельницького району та інших південно-східних районів Вінницької області - північно-західна межа поширення пам'яток сабатинівської культури.

Свою назву білогрудівська культура отримала від місця перших розкопок у Білогрудівському лісі біля с Пиківець Уманського району Черкаської області [3, с 499]. Білогрудівські племена проживали на території Правобережної України в XII-IX ст. до н.е. Отже, основна територія історичного Поділля входила в зону проживання цих землеробських племен. Пам'ятки білогрудівської культури відомі поблизу ряду сіл Вінницької та Хмельницької областей [6, с 39]. На території Чечельницького району znana лише одна пам'ятка- ґрунтовий могильник біля с Білий Камінь. Він досліджений у 1929 р. під час розкопок С. С. Гамченком та М. Л. Макаревичем трипільського поселення. Всього виявлено шість поховань [23, с 463, 465]. Усі небіжчики знаходились між досліджуваними площадками на різній глибині від сучасної поверхні: поховання № 1 - дитяче, кістяк лежав на глибині 0,15-0,20 м, на правому боці; поховання № 2-жіноче, кістяк лежав на правому боці, на глибині 0,32-0,37 м., біля черепа знаходилися бронзові прикраси; поховання № 3 - також жіноче, кістяк лежав на глибині 0,41 м, на правому боці, біля черепа знайдено дротяні бронзові кільця; поховання № 4 - дитяче, кістяк лежав на глибині 0,54-0,59 м, на правому боці; поховання № 5 -чоловіче, глибина 0,5 м, могила зруйнована, а від кістяка залишилися тільки незначні фрагменти черепа; поховання № 6- жіноче, глибина залягання скелета - 0,2 м від сучасної поверхні, його положення невизначене із-за сильної зруйнованості. В цілому, збереженість усіх скелетів дуже погана. Небіжчики клялися у скорченому стані, як правило, на правому боці, головами на захід. Біля них знаходилося по кілька фрагментів кераміки та окремі бронзові прикраси. Типовими для білогрудівської культури є скроневі підвіски, виготовлені з круглого дроту, скрученого в дві спіралі різного діаметру та обернуті в протилежні сторони. Меншг. і? спіралей складаються всього з одного-півтора оберти, більша - з чотирьох -шести [':■. с 509j.

Перехід від доби пізньої бронзи до раннього залізного віку представлений на досліджуваній території пам'ятками чорноліської культури, датованих X - серединою VIII ст. до н.е. Чорноліська культура на Правобережжі України склалась на місцевій білогрудівській основі [9, с 29,34].

Щодо території Чечельницького району, то тут чорноліське городище знаходиться на високому плато, на березі р. Дохна (права притока Південного Бугу), на відстані 600 м південно-західніше від с Бондурівка. Вперше це городище описано Ю. И.Сіцинським. В кінці XIX ст. під час оранки селяни знаходили тут різні залізні речі та каміні просвердлені і добре відшліфовані сокири [26, с 70]. Серед місцевих жителів воно відоме під назвою «Крута гора» або «Замчисько». В 1970 р. експедиція Вінницького обласного краєзнавчого музею та Вінницького педінституту стаціонарно досліджувала городище. Воно має невеликі розміри 150x110 м, овальне (витягнуте з півночі на південь). Північний, західний та східний схили пагорбу високі (15 м) і круті. З напільного боку городище відокремлене ровом, шириною до 30 м та завглибшки - 3-5 м. Вали майже не збереглися. Лише в південно-східній частині видно їх півметрові залишки. Закладені по всій території городища шурфи виявили культурний шар в північній, південній та східній околицях. Тут він досягає 0,5 м. В центрі ж культурні рештки відсутні. Керамічний матеріал з шурфів представлений фрагментами горщиків та черпаків. На городищі зустрічаються також уламки кружального посуду з круто відігнутими назовні вінцями. Орнамент цього посуду

характерний для часів Київської Русі (X-XI ст.). Поряд з городищем знаходяться два селища: чорноліської культури та періоду Київської Русі. Виходячи з дослідженого матеріалу городище та селище заселялися двічі: в часи чорноліської культури та вдруге використовувалося слов'янами в X-XI ст. н.е.

Другою пам'яткою чорноліської культури на території Чечельницького району є третій шар багатошарового поселення біля с. Червона Гребля. Пункт досліджувався в 1975 р. В. П. Ванчуговим та В. Г. Кушніром. До виділеного третього шару віднесено матеріали, які характерні для пізньочорноліського та ранньожаботинського етапів раннього залізного віку Правобережного Лісостепу, які датуються VIII-VII ст. до н.е. Серед них - фрагменти посудин із заглаженою та лощеною поверхнею темно-сірого та чорного кольорів.

Чорноліські пам'ятки, що виявлені на території Чечельницького району, уточнюють південні кордони поширення цієї культури, які охоплюють увесь південь сучасної Вінницької області.

До цього ж історичного періоду відноситься поселення, відкрите співробітниками Одеського археологічного музею Е. Ф. Патоковою та Г. О. Дзис-Райко в 1955 р. на лівому березі р. Савранки біля с. Демівки. Приблизно від центру села на північ простягнулась широка та довга балка, і на її східному схилі в 1,5 км від села, там де балка повертає на захід, й знаходиться поселення. Дослідниками тут було виявлено фрагменти глиняного посуду та шматки глиняної обмазки. Поселення поблизу с. Демівка віднесено дослідниками до передскіфського або ранньоскіфського часу [25, с. 133, 134].

На території Чечельницького району старожитності першої половини I тис. н.е. представлені поселеннями черняхівської культури (II-V ст. н.е.). Пам'ятки цього часу відомі біля сіл: Вербка, Василівка, Ольгопіль, Рогузка, Стратіївка, Червона Гребля та в урочищі Вишенька біля с. Анютине. Назва культури походить від могильника біля с. Черняхів на Київщині, вперше дослідженого В. В. Хвойкою в 1900-1901 рр. [1, с. 70]. На території краю черняхівські поселення розташовані на південних, південно-східних та південно-західних схилах невисоких пагорбів, на берегах річок: струмків та водоймищ. За розмірами поселення невеликі.

Поселення біля с. Стратіївки знаходиться на захід від села, в долині притоки р. Савранки і тягнеться вздовж русла річки на 400 м. В с. Рогузці поселення розташоване на західній окраїні села, по вул. Леніна (від с. Білий Камінь), в межах восьми садиб на лівому березі р. Рогузки. Розміри поселення 150x70 м. Біля Червоної Греблі одно поселення розташоване в 500-х м на захід від села на правому березі річки Бритавки [5, с. 119, 125]. а друге зафіксовано в 1.5 км від села. Воно займає частинку невеликого з похилими схилами мису, утвореного руслами р. Савранки та її притокою. Територія цього поселення піддається багаторічній оранці [25, с. 155]. В урочищі Вишенька поселення знаходиться на місці трипільського поселення, біля витоків невеличкої річки, яка в с. Стратіївці впадає в р. Бритавку, праву притоку р. Савранки. Частина поселення знаходиться під садом, а частина під полем, яке розорюється []. Про поселення в с. Ольгополі маємо інформацію від Я. С. Кифоренка, директора музею історії с. Ольгополя, нині покійного. Про поселення в с. Вербка є скупі повідомлення Е. А. Симоновича, де знайдено фрагменти черняхівської кераміки.

На жодному з черняхівських поселень Чечельницького району розкопки не проводились. Лише під час дослідження пам'ятки біля с. Червона Гребля було закладено невеликий шурф. Пам'ятка виявилась багатошаровою. Четвертий- верхній шар належить черняхівському часу [5, с. 119, 122]. Під час розвідок на згаданих поселеннях зібрано різноманітний речовий матеріал: фрагменти кераміки, знаряддя праці, відходи металургійного виробництва. Основну масу знахідок

з черняхівських пам'яток складає кераміка. Серед інших пам'яток черняхівської культури, що походять з терену Чечельницького району є скарби та поодинокі знахідки римських монет. В 1887 на території Ольгопільського повіту Подільської губернії (без точного означення місця знахідки) виявлено скарб- 1348 римських монет. 55 монет з цього скарбу потрапили до Київського університету. Серед них були монети Адріана- 1. Антоніна Пія- 13. Фаустіни- 2. Марка Аврелія- 25, Коммода- 10, Пертінакса- 1, Септімія Севера- 1. Ще раніше на території Ольгопільського повіту було знайдено римські монети Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Фаустіни, Марка Аврелія, Коммода, Пертінакса, Септімія Севера [4, с. 124]. В 1955 р. біля східної околиці с. Стратіївка, на березі річки, на невеликій глибині знайдено дві срібні римські монети: Коммода, карбована в 187-188 роках н.е. і Константина II, карбована між 330 і 337 роками н.е. [10, с 250-255]. Одна монета виявлена на поселенні біля с. Василівка.

На території Чечельницького району існує ще дві групи археологічних пам'яток- свідків стародавньої історії. Це кургани та городища. Цілий ряд курганів з цієї території вперше описано Ю. Й. Сіцінським в «Археологической карте Подольской губернии» [26, с. 70-72]. Подаємо їх перелік та опис за Ю. Й. Сіцінським. Один курган знаходився за 1 км на південь від с. Бондурівка. Біля с. Демівки було чотири кургани. З них один - поблизу самого ставка, на березі ставка «Вусатого» («Усатаго»), другий - за 3 км від села на підвищенні, біля дороги на Бершадь, третій - за 1 км від Демівки, на високому плато, четвертий - за 2 км від Демівки, біля колишнього Рачинського колодязя. Біля с. Берізки-Чечельницькі Ю. Й. Сіцінським відмічено три кургани, з яких один знаходиться на казенній дачі, на високому місці. Як відмічає дослідник, цей курган був розкопаний невідомо ким. Другий курган розташований за 2,5 км від села, на полі біля дороги до с. Новопіль. Третій - за 2-3 км від села, при дорозі в с. Демівку. Останній розкопаний селянами в 1867 р. з метою пошуку скарбу.

У Чечельницькому районі авторами обстежено ще три кургани. Перший виявлено на вершині плато за 2-3 км на південь від смт. Чечельник, неподалік від перехрестя польових доріг, одна з яких веде від колишнього відділення ім. Шевченка радгоспу цукрокомбінату в урочище Вишенька, а інша йде від колишнього аеродрому, вздовж лісосмуги, біля дороги (так званий «Бритавський шлях» до сусіднього с. Вербка. Висота кургану- -0.80м. діаметр- 46м. Він постійно розорюється. На початку 70-х рр. ХХ ст. місцевими жителями було зроблене спрбу розкопати його, але безуспішно. Копачі докопались до кам'яної плити і зупинились. Другий курган знаходиться на цьому ж таки плато, але дещо східніше від першого, недалеко від дороги на с. Стратіївку. Сучасна висота становить 1.0 м. діаметр- 50 м. Цей курган також постійно розорюється. Третій курган розміщений за 2 км на південь від с. Тартак, біля дороги на с. Стратіївку. Висота його - 0.40 м. Постійно розорюється.

Ю. Й. Сіцінським також вперше описано три городища в околицях с. Луги [26, с 72]. Перше городище називається Бардацьке і розташоване за 3 км від села в так званій «Шкафаровій долині», що в дубовому лісі. Його довжина - 84 м. ширина - 63 м. діаметр 290 м. Городище має чотирикутну форму, поверхня його рівна, обнесена валом і ровом, які поросли лісом. Входи в нього знаходяться зі сходу та із заходу. Друге городище називається «Селище», за 5 км від села, також в Шкафаровій долині, на межі з селами Вербна та Куренівка, на схилі рівчака. Воно має чотирикутну форму (44x27), в діаметрі- 140 м. Поверхня городища рівна розкопана при розмежуванні полів та розорана. В деяких місцях помітні сліди роботи грабіжників. Вхід на городище із заходу. Місцеві жителі інколи знаходили тут турецькі мідні гроші. Третє городище знаходиться за 1,5 км від с. Луги в лісі, в урочищі «Паланка» в колишній садибі лісника. По периметру городище має понад 210 м, форма його колоподібна. Поверхня рівна, обнесена валом і ровом. Вхід з півдня.

Ні на курганах, ні на городищах широкомасштабні археологічні дослідження не проводилися. Описані Ю. Й. Сіцинським кургани та городища на території сучасного Чечельницького району для більшості науковців та для широкої громадськості практично невідомі. Тому встановити їх приналежність до якоїсь археологічної культури вдасться лише в ході майбутніх розкопок. Описані вище археологічні пам'ятки є важливим джерелом для вивчення стародавньої історії Чечельницького району. В різні історичні періоди на території краю існувало щонайменше сім археологічних культур. Це пам'ятки пізнього палеоліту, енеоліту (трипільська культура), епохи бронзи (сабатинівська та білогрудівська культури), залізного віку (чорноліська і черняхівська культури) та періоду Київської Русі. Більшість із них взято на облік та включено до переліку пам'яток історії та культури Вінницької області, які мають перебувати під охороною держави [24, с 135].

Однак, практично усі пам'ятки археології з території Чечельницького району, мабуть тільки за виключенням палеолітичних, піддаються нищенню грабіжниками-скарбошукачами. В наш час поселення, городища, могильники є на межі руйнування, що може «сприяти» лише забуттю та незнанням теперішнім населенням краю своєї історії. Забуттю - завдяки малодослідженості археології району, а незнання - внаслідок знищення пам'яток археології, які навіть на долю відсотка не були досліджені науковцями. Все це мусить спонукати нас до суцільного обстеження краю, з метою складання повної археологічної карти району. Це поглибить наші знання про власну історію, а головне збереже її для нащадків. Сподіваємося, що нещодавно створений Національний природний парк «Кармелюкове Поділля» долучиться до надзвичайно важливої справи вивчення, охорони, популяризації та збереження не тільки природного фонду Південно-Східної Вінниччини, а й не менш важливих археологічних об'єктів, які знаходяться на його території.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран Б.Д. Черняховская культура В.Д. Баран. Б.В. Магомедої . Археология Украинской ССР: В 3 т. -К., 1986.-Т.3.-С. 70-100.
2. Березанская С.С. Сабатиновская культура / С.С. Березанская, И.Н. Шарафутдинова // Там же. - Т.1. -С. 488-499.
3. Березанская С.С. Белогрудовская культура / С.С. Березанская // Там же. - Т.1. - С. 499-512.
4. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України / М.Ю. Брайчевський. - К., 1959. - 255 с.
5. Ванчугов В.П. Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра / В.П. Ванчугов, В.Г. Кушнир // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. -К. : Наук, думка, 1980. - С. 119-127.
6. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя / І.С. Винокур. - Київ-Одеса : Виша школа, 1985. - 128 с
7. Заец И.И. Исследование трипольского поселения на Южном Буге/ И.И. Заец // Археологические открытия 1983 года. - М. : Наука, 1985. - С. 276-277.
8. Іванова СВ. Поселення епохи бринзи та заліза в Одеській області/ С.В. Іванова, Н.Є. Ветчиннікова // Археологія. - 1989. - №2. - С 56-63.

9. Ильинская В.А. Киммерийское время (IX- первая половина VII в. до н. э.) / В.А. Ильинская. А.Й.Тереножкин // Археология Украинской ССР: В 3 т. К., 1986. - Т.2. - С. 18-43.
- 10.Карышковский П.О. Находка римских монет в бассейне р. Кодымы / П.О. Карышковский // Советская археология. - 1957. - №2. - С. 250-253.
11. Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження / В.А. Косаківський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. -Вінниця. 2004.-С. 97-99.
- 12.Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодення) / В.А. Косаківський // Подільська старовина. - Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика». 2008. - С 88-108.
- 13.Рудь В.С. Трипільські пам'ятки Правобережжя середньої течії Південного Бугу: історія досліджень // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 22. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. О.А. Мельничука.-Вінниця, 2014.-С. 109-113.
- 14.Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі / В.А. Косаківський // Подільська старовина. -Вінниця, 1993.-С.97-108.
15. Косаківський В.А. Поселення Білий Камінь у світлі нових даних / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Прадавні землероби Південно-Східної Європи (до 30-річчя дослідження поселення-гіганта Тальянки та 10-річчя співпраці з «Search Foundation» USA). Тези доповідей міжнародної наукової конференції. - Київ-Тальянки, 2011. -С 54-55.
16. Kosakivski V.A. Settlement Bilyi Kamin' in the light of new data / V.A. Kosakivski, V.S. Rud // Там само. - С. 55-56.
17. Косаківський В.А. Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник/ В.А. Косаківський // Археологічні дослідження в Україні 1991. -Луцьк, 1993. - С 48-49,149.
18. Косаківський В.А. Хліборобство племен трипільської культури межиріччя середньої течії Південного Бугу та Днісгоа (етап СІ) .' В.А. Косаківський. В. С Рудк 7 Вісник Інститут історії, етнології і права. - Збірник науковій: праць. - Вінниця. 20' і. - Вип. с. - С "-1С.
19. Косаківський В.А. Чечельницька група / В.А. Косаківський // Енциклопедія трипільської цивілізації. -К.. 2004. Т. 2.- С 608-609.
20. Косаківський В.А. Чечельницька група пам'яток трипільської культури початку пізнього етапу вміжріччя Південного Бугу та Дністра / В.А. Косаківський // Тези доповідей міжнародної науково - практичноїконференції «Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези» присвяченої ювілею видатного дослідникатрипільської культури К. К. Черниш. - Збараж, 2004. - С 43-45.
21. Косаковский В.А. Раннеземледельческая трипольская культура Юго-Восточной Европы и ее локальные особенности / В.А. Косаковский. В.С. Рудь // Сборник материалов Международной научной конференции «Раннеземледельческие культуры Кавказа» посвященной 60-летию открытия памятника Кюльтепе в Азербайджане / The list of articles of the International research conference «The early farming cultures of the Caucasus» devoted to the 60 years of the discovery oftheCultepe monument in Azerbaijan.-Баку. 2012.-С. 181-189.
- 22.Косаківський В.А. Пам'ятки трипільської культури басейну р. Савранки: стан та перспективи дослідження і охорони / Косаківський В.А. В.С. Рудь // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» -2-2013).- Хмельницький : ІРД, 2013.-Ч. 1.-С. 117-123.
- 23.Макаревич М.Л. Археологічні досліди в селі Білий Камінь (розкопки 1928 р.)/ М.Л. Макаревич // Трипільська культура. -К., 1940. - Т.і. - С 453-475.

24. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Упорядники: Ю.А. Зінько. М.Р. Мудраченко та ін. - Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — 400 с
25. Патокова Е.Ф. Археологічні пам'ятки по течії р. Савранки / Е.Ф. Патокова // Матеріали з археології Північного Причорномор'я.-Одеса, 1959.-Вип. 2-С 131-134.
26. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский. - М., 1901. - С 64.
27. Смольянинова С.П. Новые позднепалеолитические памятники лесостепной полосы междуречья Днестра и Южного Буга /С.П. Смольянинова // Материалы по археологии Северного Причерноморья.- К., 1976.- Вып. 8.-С. 144-154.
28. Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья / С.П. Смольянинова. - К. : Наук, думка, 1990.-107 с.